

УДК 94 (477)

Микола Бармак, Олена Бармак

**ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІЦІЙНИХ ОРГАНІВ У ГУБЕРНІЯХ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

У статті розглянуто питання впровадження російської поліційних органів на землях Правобережної України в першій половині XIX ст., описано правові основи функціонування та найхарактерніші риси поліції Російської імперії, розкрито політику Павла I та Миколи I у цій сфері.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, поліція, судочинство, перша половина XIX ст.

Упродовж кінця XVIII – початку XIX ст. у Російській імперії неодноразово проводилися реформи державного управління, необхідність яких зумовлювалася різними обставинами, в тому числі і потребою повноцінного включення приєднаних територій в імперську систему. Центральний російський уряд розумів неможливість проведення форсованої інкорпорації і необхідність враховувати конкретні обставини. Він мусив зважати на те, що на анексованих від Речі Посполитої землях є власні традиції державного будівництва та правовий уклад, сформовані владні структури та інституції самоврядування, розвинуті регіональні і корпоративні права.

Особливості адміністративної інтеграції Правобережжя у склад Російської імперії та специфіка створення адміністративних інститутів, наступні трансформації цих структур регіону в імперській системі були пов'язані із завданням зміцнення позицій російської влади в регіоні та забезпечення тут політичної стабільності. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з особливостей еволюції та функціонування поліційних органів у губерніях Правобережної України в першій половині XIX ст.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу чи не вперше зроблено спробу дослідити особливості еволюції поліційних органів у губерніях Правобережної України в першій половині XIX ст.

Об'єктом наукового дослідження виступає російська адміністративно-поліційна система, що активно запроваджувалася на правобережних землях з 90-х рр. XVIII ст.

Предмет дослідження – функціонування адміністративно-поліцейського апарату в українських губерніях в першій половині XIX ст.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити процес впровадження адміністративно-поліцейської системи у губерніях Правобережної України.

Завдання дослідження базуються на значимості розуміння механізму функціонування нової поліційної системи, що була привнесена російською владою на українські землі.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Серед сучасних українських науковців можна назвати О. Талдикіна, А. Чайковського, М. Щербака, О. Ярмиша, які досліджують історію функціонування адміністративно-поліцейських структур в Україні [50; 53–55]. Зокрема, О. В. Талдикін зазначив, що організація загальної поліції на українських землях мала певні особливості, зумовлені специфікою окремих регіонів, а остаточне введення нової управлінської системи знаменувало заключний етап уніфікації, створення практично усіх відмінностей у діяльності органів місцевої адміністрації, поліції та суду. Науковець зробив висновок про те, що "адміністративно-поліційні органи Російської імперії, їх поширення та розвиток на українських землях у єдиній загальноімперській системі місцевих органів управління означали ліквідацію державності України" [55, с. 64].

Отже, досліджувана нами проблема не знайшла ґрунтового, об'єктивного і цілісного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити висновок, що на сьогодні в науковій літературі відсутні праці, у яких було б досліджено особливості еволюції поліційних органів у губерніях Правобережної України в першій половині XIX ст.

Російська адміністративно-поліційна система активно запроваджувалася на правобережних землях з 90-х рр. XVIII ст. Цей процес відбувався одночасно із реформуванням цієї галузі державного управління в усій імперії, про що свідчать нормативно-правові акти, видані центральним урядом, що не є адресними щодо приєднаних територій Правобережної України. Цю особливість у становленні російських поліційних органів у створених на землях колишньої Речі Посполитої українських губерніях, можна пояснити тим, що подібних органів тут раніше не було взагалі.

Проблеми функціонування адміністративно-поліційного апарату в українських губерніях розглянув О. Ярмиш у дисертації "Політична поліція Російської імперії (1880–1904 рр.)" [54].

О. Ярмиш у іншій своїй розробці "Наблюдают неотступно..." розглянув процес еволюції адміністративно-поліційної системи наприкінці XIX – на початку XX ст. на українських землях у складі Російської імперії [53].

А. Чайковський і М. Щербак на основі архівних джерел, опублікованих матеріалів та документів, дослідили історію функціонування адміністративно-поліційних структур в Україні [50].

Організація і діяльність адміністративно-поліційних органів в Україні у XVIII – першій половині XIX ст. стали предметом дисертаційного дослідження О. Талдикіна [55]. Вчений зазначав, що організація загальної поліції на українських землях мала певні особливості, обумовлені специфікою окремих регіонів, а остаточне введення нової управлінської системи знаменувало заключний етап уніфікації, "стирання" практично усіх відмінностей у діяльності органів місцевої адміністрації, поліції та суду. Науковець зробив висновок про те, що "адміністративно-поліційні органи Російської імперії, їх поширення та розвиток на українських землях у єдиній загальноімперській системі місцевих органів управління означали ліквідацію державності України" [55, с. 159].

У Російській імперії поліція згідно з традицією XVIII – першої половини XIX ст. розглядалася не тільки як державний орган, що запобігає, припиняє правопорушення та карає винних (поліція безпеки), а й як установа, у віданні якої перебувають і деякі адміністративно-господарські функції – "громадська благодичність" [14].

Така думка щодо компетенції поліції побутувала у Російській імперії упродовж багатьох десятиліть. Правознавець С. Корф включав до повноважень поліції "суспільну благодичність" – охорону тиші і спокою, нагляд за виконанням повинностей (виключаючи державні податки), управління іноземними колоністами, контроль за "різними галузями землеробства і домоведення", "народним продовольством", "шляхами сполучення, поштою та медичною частиною", слідування за функціонуванням "громадського піклування" та "цивільним благоустроєм взагалі" [8, с. 336].

Чималу роль для організації ефективної роботи поліційних органів на місцях мало створення у 1802 р. Міністерства внутрішніх справ, завданням якого була турбота "про повсюдне благоденствування народу, спокій, тишу і взагалі впорядкування всієї імперії..." [16]. У 1811 р. управління поліційного діяльністю перейшло до окремого міністерства – Міністерства поліції (проіснувало до 1819 р.). Нормативною основою його організації та діяльності було "Установлення і наказ міністру поліції" [19]. Міністерству поліції підпорядковувалися усі "місця, які становлять столичну, губернську, міську і земську поліцію" [39, с. 301].

Практика функціонування Міністерства поліції не дала очікуваних результатів. У 1819 р. його ліквідували, а його функції перейшли до Міністерства внутрішніх справ.

Маніфест 25 липня 1811 р. визначав порядок формування кадрового складу поліційних органів та саме призначення і звільнення городничих, поліцмейстерів і земських справників у тих губерніях, у яких вони призначалися від уряду з наступним затвердженням Міністерством поліції. Такі рішення центральної влади Російської імперії безпосередньо вплинули на кадровий склад поліції правобережних українських губерній, позаяк стали причиною того, що значно скоротилася кількість чиновників місцевого походження, що певною мірою негативно позначилося на результатах їх діяльності.

У 1828 р. імператорський указ оголосив про створення жандармського корпусу, основним завданням якого була охорона самодержавної монархічної влади від будь-яких посягань. Корпус жандармів став виконавчим органом Третього відділення канцелярії і не підпорядковувався не тільки місцевому губернському або прокурорському нагляду, але і сенатському [9, с. 12–13]. За характером своєї діяльності жандармерія була близькою до поліції, хоча належала до іншого відомства [41, арк. 1–38].

Головний начальник Третього відділення генерал А. Бенкендорф зобов'язав усіх начальників жандармських частин повідомляти "про всі події в місцях розташування їхніх частин", "про всі факти, що заслуговували уваги" [37, с.89]. 13 січня 1827 р. жандармський полковник І. Бібіков і поручик П. Шервуд, який був на службі у III відділенні, були скеровані для вивчення політичної ситуації у південних губерніях та містах. Вони отримали спеціальну інструкцію з п'яти пунктів (пізніше цей документ був розісланий в усі губернії і став обов'язковим для жандармських чиновників). Чинам жандармерії пропонувалося наглядати, щоб "спокій і права громадян не були порушені" "в усіх частинах управління у всіх станах," попереджати місцеву владу про "зловживання, безладдя і вчинки, що суперечать закону", а також сповіщати про них у Третє відділення [5, с. 59].

Згідно із законом від 28 квітня 1827 р. та "Установленням окремого корпусу жандармів" від 1 липня 1836 р. [32] територія Російської імперії, крім Польщі, земель Війська Донського і Кавказу, поділялася на п'ять жандармських округів, згодом їх кількість зросла до 8, керівниками яких були жандармські генерали. До складу одного такого округу могло входити декілька губерній. Жандармські штаб-офіцери призначалися у так звані "територіальні відділення" (1–3 губернії), а

після їх ліквідації у кожную губернію. Ці посадовці очолювали жандармські команди, що розташовувалися в усіх губерніях Російської імперії, у тому числі і на Правобережжі України. Функціями чинів жандармерії були виконання вироків суду, розшук селян-втікачів, переслідування злодіїв та контрабандистів, супровід особливо важливих злочинців і арештантів. Жандармські генерали і штаб-офіцери здійснювали нагляд за місцевим державним апаратом, доповідаючи у Третє відділення про настрої в суспільстві і серед селян.

Фактичне управління поліційними органами та вирішення безпосередніх проблем, пов'язаних із функціонуванням поліції, у тому числі і віднайдень коштів на її утримання, покладалися на цивільного губернатора [15]. У щорічному звіті генерал-губернатору про стан справ і виконану владними установами роботу, цивільний губернатор подавав відомості про діяльність поліційних органів, характеризуючи їх кадровий склад та комплектування. Статистична інформація про кількість, види злочинів, інших правопорушень, що траплялися в губернії, була обов'язковою частиною цього документу [42, арк. 3].

Загальна адміністрація та керівництво поліцією міст і повітів перебували у віданні очолюваного цивільним губернатором правління. У першій половині XIX століття відбулися деякі зміни у системі організації структури та діяльності міської і земської поліції.

На розвиток поліції в губернських містах вирішальне значення мали два законодавчі акти. Іменний указ від 24 жовтня 1803 р. "Про поліцейське управління взагалі, про губернаторів військових, цивільних, комендантів, поліцмейстерів і городничих" і "Розпис міст, де є фортеці і порти, щодо поліцейського їх управління, складений на підставі Указу від 24 жовтня 1803 року" від 10 грудня 1804 р. змінили порядок формування поліційних органів міст [55, с. 437].

Реформування міської поліції у 1803–1804 рр. не розв'язало усіх її проблем. Однією із них залишилося фінансування міської поліції. Оскільки вона утримувалася в основному з міських прибутків, це часто ставало на перешкоді збільшенню її штатів, породжувало при прийнятті рішень розбіжності між поліційними установами та органами міського управління – міськими думами, магістратами і ратушами [36, с. 49]. Нечіткість у розподілі повноважень між посадовцями чи владними структурами у містах призводила до того, що часто складалася ситуація, коли "то дума наказувала поліції, то знову поліція вважала думу установою, їй підлеглою" [13, с. 51]. Особливо гострою була проблема взаємин між міською поліцією і становими виборними установами у тих містах, що управлялися відповідно до норм Магдебурзького права. У Києві з початку 20-х років XIX ст. і до 1855 р., скасування чинності Магдебурзького права, працювала комісія з розслідування зловживань війтів та інших чиновників магістрату. Спочатку цю комісію очолював поліцмейстер Києва [7, с. 140–168].

Функції міської поліції, втім і земської, постійно розширювалися. Наприклад, на початку XIX ст. до повноважень поліційних органів були включені обов'язки з проведення загального слідства і додаткових слідчих дій, стягуванню податків за беззаперечними обставинами [43, арк. 5].

Згідно з нормами законів Російської імперії, поліційні органи проводили попереднє слідство у справах щодо злочинів [44]. Бувало й так, що справу поліція починала нерідко без будь-якого законного приводу, на основі поширюваних чуток.

Сучасники нерідко відзначали серед негативних аспектів у діяльності міської поліції свавілля і деспотизм поліційних службовців, які, виконуючи свої обов'язки, нерідко зловживали своїми повноваженнями. Однією з причин цього були недоліки кадрової політики, коли в поліційні органи приймалися на службу, з одного боку, особи, непрофесійні і пасивні, зовсім не спроможні дотримуватися дисципліни, а з іншого – навпаки, надмірно старанні у наведенні "ладу", при цьому вони забували про закон, справедливість та милосердя. Це стосувалося однаковою мірою і керівників, і рядових службовців поліції. Наприклад, київський поліцмейстер Голаткін об'їжджав місто у супроводі чотирьох козаків, які хапали і били на місці усіх за будь-які провини [6, с. 172]. А городничий Черкас (50-і рр. XIX ст.), розбираючи справи, вважав нетерпимою вільнодумністю просту згадку про закон: "Я тобі покажу закон, – кричав він і нагороджував ляпасами того, що наважився заперечити йому, – ось тобі закон, місто Височайше мені ввірене, а ти мені смієш говорити про закон" [10, с. 632].

Виконання тілесних покарань згідно з вироком суду було одним із обов'язків поліції, і це не додавало їй популярності. У 40-х рр. XIX ст. Міністерство внутрішніх справ проводило опитування щодо скасування тілесних покарань для жінок. Частина генерал-губернаторів позитивно ставилися до цього, але висловила думку про необхідність відміни цього виду покарань і для чоловіків [6, с. 24–25]. Проте у законодавчому порядку жодного рішення не було прийнято з цього питання. Згідно з офіційними даними упродовж 1856–1858 рр. у Київській, Подільській і Волинській губерніях 13 жінок зазнали публічного покарання батогами. Щодо чоловіків, то їх кількість була у декілька разів більшою [34].

Відсутність кваліфікованих працівників і фінансування поліції були надзвичайно важливими, але не єдиними її проблемами, що їх намагалися вирішити посадовці різних рівнів. У 1837–1839 рр. відбувалося реформування діловодства. Воно значно спростилося введенням єдиних форм документів, що певною мірою сприяло пришвидшенню оформлення та обігу ділових паперів, покращило виконання поліційними органами своїх безпосередніх функцій [45, арк. 1–63].

Юрисдикція земської поліції поширювалася на територію повіту, виключаючи повітові міста. Земська поліція у першій половині XIX ст. зазнала змін, пов'язаних не тільки із розширенням кола її обов'язків і кількісним зростанням її кадрового складу, реформи торкнулися структури цих органів. Ціла низка нормативно-правових актів центральних органів влади Російської імперії стосувалися удосконалення функціонування та уточнення повноважень земської поліції взагалі, порядку отримання посад, організації роботи її службовців, вирішення справ.

Нерідко дворяни, які проживали у повіті, намагалися ухилитися від необхідності служби у складі земського суду. Тому в 1804 р. імператор видав указ, що надавав право Міністерству внутрішніх справ у повітах деяких губерній призначати членів нижнього земського суду, без проведення дворянських виборів [18].

Необхідність обов'язкового ведення журналів і форми щодо їх заповнення чиновниками нижнього земського суду встановив указ, підписаний у лютому 1803 р. Земський справник повинен був реєструвати в журналі усі випадки, що сталися на території повіту, фіксувати діяльність поліції і регулярно подавати цей документ для контролю в губернське правління [55, с. 351].

Указ від 9 травня 1805 р. визначав термін розгляду поданих у земські суди скарг. 11 липня 1812 р. сільська поліція одержала право вирішувати справи щодо незначних злочинів (наприклад, крадіжки на суму не більше 5 карбованців (крб.)). У червні 1817 р. цей указ був підтверджений, але до нього включено положення про порядок проведення слідства у справах, сума збитків за якими була не більшою, ніж 5 крб. (наприклад, обмани, легкі побої, образи, пияцтво, свавілля та ін.). Відповідно до указу від 20 лютого 1814 р. волосні голови повинні були самостійно, без участі чиновників нижнього земського суду проводити слідство щодо незаконної вирубки лісу. З метою більш ефективного розслідування злочинів "по гарячих слідах" указ від 25 жовтня 1820 р. дозволяв земській поліції переслідувати злочинців не тільки на території своєї юрисдикції, а й за її межами. Останній законодавчий акт був особливо важливий, оскільки він сприяв збільшенню ініціативності у діяльності поліції під час розшуку і переслідування злочинців в умовах, коли успішність оперативних дій, виключала можливість розгляду справи в суді і винесення ухвали про розшук злочинців [7, с. 122].

У другій чверті XIX ст. розвиток нормативно-правової бази щодо регламентації функціонування поліційних органів на місцях зумовлювався гостротою соціальної ситуації, що склалася на селі напередодні скасування кріпосного права. Метою реорганізації загальної поліції було більш ефективне виконання завдань з охорони громадського порядку.

Щодо змін у структурі повітової поліції, що відбулися загалом у першій половині XIX століття, то вони характеризувалися появою проміжної ланки між земським судом і волосним правлінням – сільською поліцією в особі соцьких і десяцьких. 1 грудня 1806 р. вийшов указ "Про міську і земську поліції, поділ останньої на штати та станових приставів" [12, с. 242]. Цей нормативний акт не набув відразу поширення в українських губерніях. Це пояснюється тим, що до 30-х рр. XIX ст. повіт залишався найменшою територіальною одиницею у Правобережжі України.

Зростання кількості населення і необхідність систематичного нагляду за правопорядком викликали потребу поділу повітів на більш дрібні територіальні поліцейські одиниці – стани. Стан відповідно поділявся на "сотні" і "десятки". Відтак з'явилися і нові поліційні посадовці – станові пристави, соцькі (один від 100–200 дворів) та десяцькі (один від 10–30 дворів).

Центром кожного стану було село, містечко, а іноді – позаштатне місто. З метою підтримання зв'язку земських судів із підлеглими йому станами, була створена земська пошта. Для її обслуговування введено обов'язкову повинність для місцевого населення [33].

Стурбований пасивністю земської поліції під час придушення польського повстання 1830–1831 рр., відсутністю чіткого виконавчого апарату і неефективністю формування кадрового складу державних органів влади шляхом дворянських виборів, Микола I писав: "З відомостей, що доходять до мене, я із сумом побачив, що вибори дворянські не завжди відповідають очікуванням уряду. Кращі дворяни або ухилялися від служби, або не брали участь у виборах, або з байдужістю погоджувалися на обрання людей, які не мають необхідних якостей для виконання обов'язків, що покладаються на них. Через це урядовці судової частини були нерідко недостатньо досвідченими в законах; у частині ж поліцейській виявлялися зловживання, накопичення недоїмок, а в справах слідчих і кримінальних заплутаність і упущення..." [4, с. 56]

У червні 1837 р. видані "Положення про земську поліцію" і "Наказ чинам та служителям земської поліції". У кодифікаційному порядку ці нормативно-правові акти увійшли з деякими змінами до "Загального губернського установлення" [35]. Ці законодавчі документи розширили поліційну компетенцію земських судів, зменшили кількість посад, що обіймалися претендентами в результаті дворянських виборів. До складу земського суду входили земський справник, старший або обов'язковий засідатель (вважався помічником справника), декілька засідателів від дворянства і державних селян. Обов'язкового та сільського засідателів зобов'язували бути постійно присутніми у суді [55, с. 486].

Запровадження "Положення про земську поліцію" збільшувало кількість поліційних чиновників у повіті, через те що він поділявся на декілька дільниць-станів, у кожному із яких поліцію очолював дільничний засідатель (становий пристав). У складі земських судів створювалися виконавчі апарати зі станових приставів, які призначалися на посади губернським начальством і перебували у безпосередній залежності від вищої поліційної влади губернії. Діяльність повітової поліції поширювалася на позаштатні міста і містечка, що не одержали, згідно зі штатним розписом, поліційних посад у міській поліції. Зазвичай, ці населені пункти або ті, що були найзручнішими для сполучення чи вимагали посиленого поліційного нагляду, були місцями постійного перебування станових приставів [40, арк. 62]. Становий пристав призначався на посаду губернатором із місцевих дворян, згідно з поданням губернських земських зборів. Він мав постійно проживати на своїй дільниці, для чого йому надавалися кошти для придбання будинку [12].

Становому приставу підпорядковувалися обрані мешканцями соцькі і десяцькі, які безпосередньо наглядали за благочинністю у населених пунктах повіту. У поміщицьких маєтках соцькі і десяцькі призначалися власниками або їхніми уповноваженими особами [29]. На час виконання своїх службових обов'язків, соцькі і підлеглі їм десяцькі, звільнялися від інших громадських робіт і міських повинностей. На землях Правобережної України, у Володимирському, Старокиївському, Кременецькому, Луцькому і Дубенському повітах Волинської губернії, а також у Кам'янецькому і Проскурівському повітах Подільської губернії на посади соцьких призначалися відставні або безстроково відпускні нижчі чини й інші мешканці, які підтвердили свою благонадійність [30].

"Положення про земську поліцію" підтвердило, а у деяких пунктах розширило функцій земського справника і земського суду. Їхніми основними завданнями, як і раніше, вважалися "охорона суспільного спокою, благочинства, г'речності і порядку, належної влади покорі, утихомирення всяких протиправних дій, які суперечать вірнопідданому обов'язку та слухняності, і повідомлення про те по начальству; ліквідацію будь-яких недозволених і звабних збіговись" [55, с. 489]. Поліційні посадовці були уповноважені затримувати осіб "за порушення благочинства і порядку", чинити обшуки, затримувати селян-втікачів та дезертирів, захищати мешканців населених пунктів від злодіїв, наглядати за громадськими місцями (трактирами, ресторанами та готелями), торгівлею книгами, брати на себе керівництво при гасінні пожеж і давати розпорядження для ліквідації наслідків повеней, видавати дозволи ("види") на тимчасовий від'їзд та подорожні документи "по казенній потребі" [46, арк. 1–8].

Окремо законодавці виділяли обов'язки повітових поліційних органів "у справах казенних". Сюди включалися стягнення недоїмок [47, арк. 1–83], боротьба з корчемством (самогоніварінням), нагляд за торгами, сумлінним виконанням земських повинностей, засвідчення сум повітового казначейства. У справах військового відомства повітові поліційні органи брали активну участь у рекрутських наборах та у розміщенні військ на квартирах.

У першій половині XIX ст. в усій Російській імперії, так і у Правобережній Україні зокрема, тривало удосконалення системи поліційних органів. В основному уряд робив наголос на зміцненні її апарату, доповненні функцій, розширенні владних повноважень, створенні спеціалізованих підрозділів. Поліція Київської, Волинської та Подільської губерній поступово набувала особливостей, характерних для прикордонних територій імперії.

Указ від 31 грудня 1818 р. підтвердив вже сформований порядок призначення на посади земської поліції у Волинській та Подільській губерніях, згідно з яким "для успішного провадження справ" і підвищення особистої відповідальності "земських справників у згаданих губерніях обирали... начальники губерній з урядовців тамтешнього дворянського стану і визначали як коронних, із затвердженням міністерством поліції; засідателів ж у нижні земські суди обирало дворянство із затвердженням начальниками губерній" [4, с. 367].

Вважаючи за необхідне посилити міську поліцію Луцька, до штату якої входили городничий і один кварталний наглядяч, волинський цивільний губернатор представив Міністерству внутрішніх справ подання про уведення додаткової штатної одиниці "як для пильного нагляду за внутрішнім у місті порядком, так і для швидшого провадження справ і стягнення недоїмок" [55, с. 320]. Комітет

міністрів 1 червня 1826 р. затвердив положення, згідно з яким увів посаду поліційного пристава у місті Луцьку [22]. Цьому посадовцю призначили річне жалування у розмірі 450 крб., 200 із яких виділялося із казни, а 250 – виплачувала квартирна комісія [55, с. 394].

Устрій канцелярій генерал-губернаторів визначався низкою нормативно-правових документів, основними з яких були: укази сенату від 31 травня 1827 р. і від 4 жовтня 1835 р. [21] Канцелярія Київського військового губернатора, до штату якої входило 15 осіб, почала діяти на основі указу від 7 березня 1827 р. Поліційна частина була однією зі складових цієї владної установи.

Уряд імперії, стурбований розмахом польського повстання 1830–1831 рр. та його результатами, зосередив свої зусилля на ліквідації особливостей в управлінні українськими землями Правобережжя та зміцненні поліції практично в усіх містах та повітах Київської, Волинської і Подільської губерній.

Упродовж грудня 1830 – лютого 1832 рр. у структурі державних органів влади для реалізації специфічних функцій створено нову посаду – Подільського і Волинського тимчасового військового губернатора, який перебував у безпосередньому підпорядкуванні у головнокомандувача армії. Здійснюючи й інші повноваження, він також керував діяльністю городничих, земських справників, новоутворених спеціальних поліційних команд, а також координував дії командирів військових частин, які придушували повстання на території двох правобережних губерній. У 1832 р., з призначенням Київського військового губернатора генерал-губернатором Поділля та Волині, ця посада була скасована [55, с. 401].

24 лютого 1832 р. розпочала функціонування канцелярія Київського військового губернатора і генерал-губернатора Подільського і Волинського. Поліційна частина канцелярії забезпечувала нагляд за діяльністю посадовців та органів, до повноважень яких входили поліційні функції. Сюди надходили звіти, донесення, відомості, рапорти повітових і міських поліційних органів зі всього краю. Чиновники канцелярії взяли під контроль діяльність польських товариств. Проте вони явно перебільшували їхні значення та вплив на громадсько-політичне життя тогочасного суспільства, особливо після поразки польського повстання 1830–1831 рр. [1, с. 108].

Об'єднані під загальним керівництвом три правобережні губернії одержали офіційну назву "Південно-Західний край". Урядові документи внесли зміни у структуру управління та порядок обіймання деяких посад у державних органах. Зокрема, земські справники та засідателі земських судів тепер призначалися тільки губернськими правліннями [25]. Усі державні установи, їхній правовий статус відтепер відповідав загальноімперській уніфікованій системі влади [23]. Безумовно, це стосувалося і поліційних органів. Уряд, розуміючи, що реалізація його політики на місцях залежить від злагодженої роботи всіх установ та органів влади і кожного чиновника зокрема, чимало уваги приділяв кадровим питанням

Більш вимогливо і ретельно підбиралися кандидати на відповідальні посади. У 1830 р. на посаду поліцмейстера Києва призначено офіцера корпусу жандармів майора Базіна [48]. З метою посилення контролю за дотриманням правопорядку та виконанням законів із 1832 р. у Києві додатково введено другу посаду поліцмейстера, а прийнята інструкція чіткіше окреслила коло обов'язків поліцмейстерів. Доукомплектовані були міські поліційні частини.

Посилення органів поліції торкнулося практично усіх міст і повітів Київської, Волинської і Подільської губерній. Затверджені імператором нові штатні розписи збільшили кількість службовців усіх рівнів, у тому числі і серед поліції.

Розроблені заходи щодо покращення діяльності міської поліції та земських судів скеровувалися на встановлення жорсткого нагляду за населенням Правобережної України.

Згідно з указом імператора Миколи I у травні 1831 р. для розслідування справ учасників повстання 1830–1831 рр. утворено Київську і Подільську губернські комісії. Вони виносили ухвали про віддання під військово-польовий суд повстанців, накладали секвестр на їхнє майно. Рішення комісій затверджував безпосередньо імператор. Крім цього, згідно з розпорядженнями Київського військового губернатора, Подільського і Волинського тимчасового губернатора у містах Балта, Гайсин, Липовець, Махнівка, Могилів, Проскурів, Радомишль, Тараща, Умань і Ямпіль створювалися приватні слідчі комісії, до компетенції яких входили розшук і попереднє слідство у справах повстанців.

Імений указ від 11 січня 1832 р. скасував у Подільській і Волинській губерніях чинні посади підкоморіїв, возних і хорунжих, а їхні обов'язки передав земським судам [24]. Урядові розпорядження визначили умови придатності кандидатів на посади в органи поліції. Зокрема, губернським властям заборонялося приймати на службу в поліцію і пожежні команди представників місцевого населення, точніше осіб "неросійської національності", а також тих, чия благонадійність могла бути поставлена під сумнів [49, арк. 3].

Уряд прийняв рішення ввести підвищені оклади службовцям міських і земських поліцій правобережних губерній. Зокрема, розмір їх грошового утримання зріс удвічі, а справникам земських судів із казни видавали додатково по 500 крб. щороку для відшкодування витрат на роз'їзди [26]. Указ від 28 червня 1832 р. надав право усім без винятку службовцям поліційних органів російського походження одержувати погони відповідно до чину. Цей нормативний акт вміщував і норму, що всупереч "Загальному статуту про пенсії" [38, с. 52], дозволяла особам, які набули права на пенсію за вислугою років, але продовжували працювати у поліції, одержувати одночасно і пенсійні виплати, і грошове утримання відповідно до посади [27].

У кінці 1837 р. на посаду Київського генерал-губернатора був призначений Д. Бібіков, який започаткував нові форми інкорпорації Правобережжя у російські державні структури. Серед пріоритетних заходів своєї діяльності чільний посадовець Південно-Західного краю визначав реорганізацію поліції. Для досягнення поставленої імператором мети – "стремитися к слиянию сего края с Великою Россією" – він звернувся з клопотанням до Міністерства внутрішніх справ і Комітету у справах Західних губерній про дозвіл посилити поліційні установи у Волинській і Подільській губерніях [51, с. 27].

За згодою імператора Д. Бібіков увів при становому приставу посаду помічника, а при земських справниках для провадження таємних справ – додаткову посаду діловода. У кожному земському суді розширено штат посильних: тепер документацію у різні інстанції доставляли 19 службовців, а не три, як було раніше. Становий пристав у своє розпорядження отримав не одного, а двох посильних. Замість посильних команд у 16 повітах призначалися кінні [6, с. 179, 208]. Загалом у трьох правобережних українських губерніях у посильних командах служило 650 осіб: 36 урядників і 614 рядових [3, с. 18].

На посади тисяцьких, п'ятисоцьких і соцьких призначалися відставні нижчі чини службовців. За виконання ними своїх обов'язків їм виплачували жалування із казни [1, с. 179]. Отримали пільги також і обрані з поміщицьких селян-десятьки. Вони разом із членами своїх сімей звільнялися від виконання панщинних робіт. Службовцям земської поліції – земським справникам, становим приставам – надавалося право носити мундир.

Адміністративні заходи, виселення неблагонадійних підданих, арешти, обшуки, конфіскація маєтків, контроль за освітніми закладами – усе це вимагало добре організованої, дисциплінованої таємної поліційної служби. Підпорядкована головному начальнику краю Київська таємна комісія, виконуючи особливі його доручення, керувалася у своїй діяльності переконаннями генерал-губернатора Д. Бібікова, висловленими ним Миколі І: "На поляків надії немає. Вони покірні сьогодні, а зміняться обставини, і вони зрадять честь, совість і государя" [52, с. 25].

Основним наслідком нововведень, зроблених генерал-губернатором Д. Бібіковим було те, що усю поліцію він підпорядкував своєму контролю, створивши злагоджену систему, що чітко виконувала розпорядження влади [6, с. 86].

З 11 травня 1832 р. у Подільській і з 1 січня 1833 р. у Волинській губерніях діловодство державних установ, у тому числі й поліційних органів, перейшло на російську мову [28]. А з 1840 р. усі сфери життя Правобережної України почали регулюватися на підставі загальноросійського законодавства [20, арк. 16–18]. У середині XIX ст. особливості в управлінні цими землями поступово зійшли нанівець. На територію Київської, Подільської і Волинської губерній розповсюджували загальні правила прийому кандидатів на службу у цивільній частині [31]. З 1856 р. норма, що обмежувала призначення на службу спадкових дворян з Правобережної України, скасували. У результаті цього в адміністративно-поліцейському апараті Київської, Подільської і Волинської губерній серед чиновників різко зросла кількість місцевих уродженців [11, с. 31]. 4 грудня 1856 р. скасовані також і обмеження щодо виборів дворянами земських справників, засідателів та інших урядовців, до компетенції яких входили поліційні функції [17].

Отже, викладені факти свідчать про те, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у губерніях Правобережної України адміністративно-поліційне управління мало свої певні особливості. Об'єктивними причинами такого становища були недавнє приєднання цих земель до Російської імперії, їхнє прикордонне розташування, наявність серед місцевого населення активних, опозиційно налаштованих прошарків і власне польське повстання 1830–1831 рр.

Особливості поліційного апарату пов'язувалися з намаганням уряду зміцнити міські, повітові і сільські поліційні органи шляхом жорсткого відбору при формуванні кадрового складу, обмеження кількості службовців, що обіймали посади за результатами виборів, і, натомість, зростання кількості службових місць, кандидати на які призначалися урядом ("від корони"), введення додаткових посад, надання більш широких повноважень як керівному складу, так і рядовим чинам, запровадження додаткового матеріального заохочення тощо.

Список використаних джерел

1. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / Bobrowski T. – Lw., 1900. – Т. 1. – 218 с. 2. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-политических учреждений в России с учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени / Анучин Е. – СПб.: Тип. МВД, 1872. – 239 с. 3. Белецкий С. Исторический очерк образования и развития полицейских учреждений в России / Белецкий С., Руткевич П. – СПб., 1913. – 42 с. 4. Градовский А. Д. Система местного управления на Западе Европы и России / Градовский А. Д. – СПб., 1878. – 312 с. 5. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860 гг.). Учебное пособие / Ерошкин Н. П. – М.: МГИАИ, 1985. – 352 с. 6. Записки Петра Дмитриевича Селецкого // Киевская старина. – 1884. – Кн. 9. – С. 72–88. 7. Карманин И. Последние годы самоуправления Киева по Магдебургскому праву / Карманин И. // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – Май. – С. 140–168. 8. Корф С. А. Губернатор / Корф С. А. // Брокгауз и Эфрон Энциклопедический словарь. – Т. XV. – СПб., 1889. – 478 с. 9. Лопухин А. А. Из итогов служебного опыта: Настоящее и будущее русской полиции / Лопухин А. А. – СПб., 1873. – 74 с. 10. Лучинский Ф. Провинциальные нравы за последние века / Лучинский Ф. // Русская старина. – 1897. – Т. 9. – С. 622–648. 11. Никотин И. А. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях / Никотин И. А. – Вильно, 1886. – Т. 1. – 380 с. 12. Общее губернское учреждение // СЗ. – Т. II. – Ч. 1. – Ст. 2513, 2516, 2529. 13. Павловский И. Ф. Полтава в начале XIX века (очерки по архивным данным, с рисунками) / Павловский И. Ф. – К., 1902. – Вып. 1. – 80 с. 14. Полное собрание законов Российской империи (далі ПЗС-1). – Т. VI. – № 3708. – Гл. X. 15. ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 19866. 16. ПСЗ-1. – Т. XXVIII. – № 20406. 17. ПСЗ-1. – Т. XXXI. – № 31215. 18. ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – Отд. 1-е. – № 21884. 19. ПСЗ-1. – Т. XXI. – Отд. 1. – № 24687. 20. Полное собрание законов Российской империи (далі ПЗС-2). – Т. XV. – № 13591. 21. Там само. – Т. I. – № 1133. 22. ПЗС-2. – Т. I. – № 83. 23. Там само. – Т. VI. – № 4894. 24. Там само. – Т. VII. – № 5068. 25. Там само. – Т. VII. – № 5124. 26. Там само. – Т. VII. – № 5124. 27. Там само. – Т. VII. – № 5293. 28. Там само. – Т. VII. – № 5407. 29. Там само. – Т. XII. – № 10305. – § 24. 30. Там само. – Т. XV. – № 13462. 31. Там само. – Т. XXXI. – № 30885. 32. Там само. – Т. II. – № 1062. 33. Там само. – Т. XII. – № 10309. 34. Русские Ведомости. – 1897. – № 180. 35. Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. II. – Ч. 1. – 810 с. 36. Талдыкин А. В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине в XVIII – первой половине XIX вв.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Александр Васильевич Талдыкин. – К., 2000. – 186 с. 37. Третье отделение Соб. и. е. в. канцелярия о себе самом. – Вестник Европы. – 1917. – Кн. 3. – С. 89. 38. Уставы о Пенсиях и Единовременных пособиях. – СПб., 1896. – 172 с. 39. Хавский П. Собрание законов о полицейском управлении, или наказы губернаторам и устав управы благочиния, со включением законов им предшествовавшим и следовавшим с 1708 по апрель месяц 1823 года / Хавский П. – СПб., 1823. – 138 с. 40. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУ у Києві). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 10411а. – Арк. 1–7. 41. ЦДІАУ у Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 22. 42. Там само. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1195. – Арк. 1–2. 43. Там само. – Оп. 147. – Спр. 88. – С. 1–21. 44. Там само. – Оп. 808. – Спр. 176. – Арк. 1–7; Оп. 74. – Спр. 42. – Арк. 1–3. 45. Там само. – Оп. 1. – Спр. 2614. – Арк. 1–61. 46. Там само. – Спр. 1389. – Арк. 1–8. 47. Там само. – Оп. 633. – Спр. 145. – Арк. 1–83. 48. Там само. – Оп. 1. – Спр. 748. – Арк. 1–6. 49. Там само. – Спр. 918. – Арк. 1–2. 50. Чайковский А. С. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок XX ст.) / Чайковский А. С., Щербак М. Г. – К., 1996. – 269 с. 51. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / Шандра В. С. – К., 1999. – 426 с. 52. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова / Шульгин В. Я. // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – С. 5–32; № 6. – С. 90–131. 53. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно... (Об организации и основных направлениях работы административно-полицейского аппарата органов политического сыска царизма). – К.: Юринорм, 1992. – 186 с. 54. Ярмыш А. Н. Политическая полиция Российской империи (1880–1904 гг.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Ярмыш А. Н. – Харків, 1978. – 178 с. 56. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Бармак М. В. – Тернопіль, 2007. – 512 с.

Николай Бармак, Елена Бармак

**ОСОБЕННОСТИ ЭВОЛЮЦИИ ПОЛИЦЕЙСКИХ ОРГАНОВ В ГУБЕРНИЯХ
ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.**

В статье рассмотрены вопросы внедрения русских полицейских органов на землях Правобережной Украины в первой половине XIX века, описаны правовые основы функционирования и характерные черты полиции Российской империи, раскрыто политику Павла I и Николая I в этой сфере.

Ключевые слова: Российская империя, Правобережная Украина полиция, судопроизводство, первая половина XIX в.

Mykola Barmak, Olena Barmak

FEATURES OF THE EVOLUTION OF POLICE AUTHORITIES IN THE PROVINCES RIGHT BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The question of Russian police on the lands of Right Bank Ukraine in the first half of the nineteenth century. Described the legal basis of functionality and most characteristic features of police of the Russian Empire, The policy of Paul I and Nicholas I in this area.

Key words: Russian Empire and the Right-Bank Ukraine, police, the judiciary, the first half of the nineteenth century.

УДК 351.711+325.45

Володимир Брославський

**СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.**

У статті аналізується становище польської шляхти в умовах поділу Речі Посполитої і виходження Правобережної України наприкінці XVIII ст. до Російської імперії.

Ключові слова: шляхта, маєток, Правобережна Україна, Річ Посполита, Російська імперія.

У другій половині XVIII ст. в Європі відбувається серія політичних, змін, що мали значний вплив на тогочасне суспільство. Завдяки вольностям шляхти та цілеспрямованій політиці сусідніх держав, Річ Посполита перетворилася на маріонеткову державу Російської імперії. За зовнішнім проявом приховувалися постійні перебування російських військових частин на території суверенної держави та регулярні втручання в її внутрішнє життя як з боку Петербурга, так і Відня та Берліна. Однак у кінці XVIII ст. ситуація змінилася. Пруссія висунула територіальні претензії, підтримані Австрією та Росією. У цих умовах пропольська шляхта опинилася у складній ситуації вибору: зі зброєю в руках виступити проти агресорів й загинути у боротьбі чи змиритися зі становищем.

Актуальність нашого дослідження зумовлена змінами у житті пропольської шляхти в умовах включення Правобережної України до Російської імперії наприкінці XVIII ст.

Тогочасні історичні процеси неодноразово ставали об'єктами історичних досліджень. Проте, основна увага приділялася процесу приєднання Правобережної України до складу Російської імперії та соціально-економічному становищу краю.

Об'єктом дослідження є становище польської шляхти за умов вибору нею між боротьбою за незалежність Речі Посполитої та збереженням свого матеріального добробуту й привілейованого становища у суспільстві.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець XVIII ст., на який припадає другий та третій поділ Речі Посполитої та включення Правобережної України до Російської імперії.

Мета статті полягає у дослідженні становища польської шляхти на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.

Серед дослідників, чиї праці присвячені різним аспектам взаємин між шляхтою та Російською імперією, можна віднести М. Яблочкова [36], Н. Імеретинського [12], В. Семевського [29], В. Антоновича [1–2], І. Франка [33], М. Грушевського [10], А. Барановича [3], І. Гуржія [11], М. Маркіна [19], В. Смоля [30], С. Борисевича [6], О. Козій [16], І. Кривошею [17], Н. Громакова [9], С. Лисенка та Є. Чернецького [18], М. Бармака [4], Й. Бялині-Холодецький [39] та Г. Мосціцький [41], С. Аскенази [37–38], Н. Гасіровської [40], Й. Рутковського [42], А. Святоховського [45–46], В. Серчика [43–44], Я. Чубатого [47], Даніеля Бовуа [5], Б. Миронова [21], А. Каппелера [14].

Внаслідок Другого поділу Речі Посполитої – 1793 р. Правобережна Україна відійшла до складу Російської імперії. На думку А. Каппелера, російська політика зіштовхнулася з проблемою, яку мала на Лівобережній Україні, Смоленщині, Балтії, "як приєднати до Російської імперії регіони із самостійною станovo-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією?" [14, с. 67]. Вирішальним для з'ясування цього питання було порозуміння з місцевою елітою. Стосовно шляхти здійснити це було досить важко, оскільки багатовікова державна традиція Речі Посполитої гарантувала шляхті участь в активному політичному житті країни. У складі ж Російської імперії основній масі шляхти відводилась роль соціальної, економічної й культурної верстви. Однак та частина регіональної еліти, що бажала співпрацювати з Російською імперією, заохочувалась, оскільки соціальний статус шляхти відповідав статусові російського дворянства.